

BEREZNAY ANDRÁS

Közép-Európa – nyugati táj

Közép-Európa mibenlétének és kiterjedésének meghatározása körül már sok vita folyt. A kérdésben uralkodó bizonytalanság, de még inkább a fölsorakoztatott érvek és szempontok jellegének ismerete indít arra, hogy megoldására magunk is kísérletet tegyünk. Saját hozzájárulásunk első lépéseként mégis annak beismerésével tartozunk, hogy kétségeink vannak e meghatározások jelentőségét illetően. Nem látjuk át ugyanis, mit lehetne a fogalom tisztázódásától a gyakorlatban várni, legalábbis azon túl, hogy utána elülnének a róla szóló terméketlen viták és, hogy különböző munkákban elkerülhetőek volnának az esetről esetre változó újabb és újabb meghatározások, vagy éppen a minden definiálás nélküli önkényesen változó alkalmazások. A területen élő népek tényleges problémáinak megoldását azonban – bármi is legyen pontosan ez a terület – nem hisszük, hogy ez bármiben előmozdíthatná. Álláspontunk szerint – részleteiről később lesz szó – Európában az egyetlen tájak közötti választóvonal, melynek olyan jelentősége van, hogy meglétéből bizonyos gyakorlati dolgok is következnek, az az, mely két civilizáció, a Nyugat és a bizánci-ortodox civilizáció (saját szóhasználatunkban a Kelet) között húzódik. Csak ez a vonal olyan, melyet hasznos figyelembe venni bizonyos politikai döntések meghozatala során. Két oldalán két sokban eltérő értékrendszer uralkodik, melyek nem ritkán előforduló kölcsönös meg nem értése, illetve figyelmen kívül hagyása a vonal más-más oldalán működő politikusok részéről gyakran okoz jelentős félreértéseket a nemzetközi életben.

Hozzájárulásunk ténye így kétségtelenül némi belső ellentmondással terhes, mégis úgy érezzük, érdemes kísérletet tennünk a Közép-Európa fogalom olyan új megközelítésben történő tisztázására, melynek reménye-

ink szerint éppen újszerű jellege folytán lehet esélye arra, hogy általánosan is elfogadásra talál. Így ha mást nem is ér el, legalább megszüntetheti a kérdésben elméletileg fönnálló áldatlan zavarosságot.

A Közép-Európa fogalommal, illetve a terület hollétének meghatározásával kapcsolatban forgalomba került nézeteknek visszatérő motívuma az önkényesség. A meghatározás során figyelembe vett szempontok, még egy-egy tanulmány keretén belül is gyakran összekeverednek és egybemosódnak¹. Etnikai fogalmak keverednek például egyenlő súllyal szociológiaiakkal, természetföldrajzi megközelítések a kulturálisakkal, sőt faji szempontok történelmiekkel. E megközelítések másik gyakori jellemzője, hogy valamilyen Közép-Európa néven azonosítható terület meglétét a kifejezés értelmének keresése nélkül magától értetődőként kezelik. Eközben azt semmivel sem indokoltan ugyan, de mégis megfellebbezhetetlen érvként, eszközként fogják föl, mintha abból axiomatikusan valamilyen fajta politikai egység megteremtésének a kívánatossága következne. Tartalmát és kiterjedését azután törekvéseikkel összhangban mintegy belülről kifelé tekintve igyekeznek meghatározni, illetve elhatárolni; érezhetően a (majd kimutatandó) következtetésnek föltüntetett kiindulópont – látszat – igazolásának szolgálatában. Az így elért eredményből azután – már eleve föltételezett – szükségességekre is következtetnek. Álláspontunk szerint a kérdésben uralkodó kuszaság leginkább éppen ezzel a szándékossággal, illetve azzal karöltve valamilyen általánosan érvényes és külső szempont hiányával magyarázható. A fogalom ezáltal úgyszólván megfoghatatlannak, földrajzi kiterjedése pedig túlságosan is képlékenynek tűnik. Ez ad lehetőséget arra a további föltűnő jelenségre, hogy a különböző nemzetek köréből származó elméletekre egyaránt jellemző – még ha nem is kizárólagosan van így –, hogy Közép-Európát olyan értelemben igyekeznek meghatározni, mintha annak saját nemzetük, illetve országuk nemcsak része, de mintegy magja is lenne. A sugallás, hogy szerepe a térségben csak kulcsszerep lehet, ezek után kézenfekvő. A forgalomba került meghatározások között akadt olyan is, melyet nyíltan valamilyen igény, hegemonisztikus elképzelés alátámasztására vezettek be². Ettől akár eltekintve is gyakori vonásuk volt az, hogy pillanatnyi politikai megfontolások, érdekek jegyében születtek, és ennek talán részeként ismerhető föl az a nem ritka eset is, hogy túlságosan a napi szempontokra összpontosítva Közép-Európa kiterjedését az éppen aktuális politikai határokkal egybeesően igyekeztek – ezáltal bántóan történetietlenül – kijelölni³. Nyilvánvalónak tűnik, hogy amennyiben mindenki által elfogadható válaszra

törekszünk, kívánatos a kérdésnek valamilyen egészen eltérő jellegű, általánosan is érvényes, az eddigiekkel szemben végre kívülről történő és szélesebb történeti távlatban is elfogadható megközelítése, majd azon a ponton, ahol a megközelítésnek már belső tényezőket is elkerülhetetlenül figyelembe kell vennie, annak bármely konkrét politikai törekvés szolgálatát figyelmen kívül hagyó, kizárólag demokratikus szempontok szerinti alkalmazása.

Közép-Európa létét, legalábbis közhasználatú kifejezés értelmében⁴, nem lehetséges elvitatni. Ugyanakkor semmiképpen sem tartjuk indokoltnak a fogalmat olyan absztrakt szükségletként fölfogni, melynek azonosításából bármilyen manifeszt egység megteremtésének kívánatossága következhethetne. Saját új megközelítésünk szempontjából elsősorban azt szükséges leszögezni, hogy lényegét tekintve Közép-Európa politikai földrajzi fogalom. Ennyi, hacsak közvetve is, már a legtöbb eddigi meghatározási kísérletből is kiderült, amennyiben az ezek során alkalmazott szempontok a politikai földrajz kategóriáinak körébe sorolhatók. Közép-Európa miben- és hollétét tehát indokolt, sőt szükséges is szélesebb, vagyis politikai földrajzi megközelítésben keresni. Ebből a szempontból, amikor Közép-Európa hollétéről érdeklődünk az első és vitathatatlan tény, hogy Közép-Európa a Földön található. A megállapítás kevésbé megmosolyogni való, mint első hallásra tűnhet. Hasonlóan kézenfekvőnek lehetne ugyan gondolni Közép-Európának már első megközelítésben egy szűkebb területen, Európán belüli lokalizálását. Ennek azonban nemcsak veszélyei vannak, de minden nyilvánvalóságával együtt értelmetlen is. „Európa” ugyanis pusztán konvencionális megegyezésen alapuló, ezáltal önmagában is valamennyire önkényesen meghatározott földrajzi fogalom, amelynek politikai földrajzi tartalma nincs. Ennek megfelelően nem is kínálhat olyan további politikai földrajzi osztályozási lehetőséget, melynek segítségével Közép-Európa helyét benne kijelölhetnénk. „Európa” fogalma mindössze azt a csapdát kínálja, hogy használatával egyfajta nyilvánvalóság bővületében (csak a közepét kell megkeresni!) ki-ki saját tetszésének megfelelően de általános érvény tekintetében sehova sem vezetően tologathatja benne annak „közepét”⁵. Így ez a lokalizálás az általunk vizsgált összefüggésben valójában csak a kérdés megkerülését jelenti. Aki ugyanis belülről kiindulva szeretné meghatározni Közép-Európa fogalmát, és amit meghatározni szándékszik, azt vetíti ki egy olyan szélesebb területre, amelynek az a meghatározandó terület nevéből következően magától értetődően része,

hogy azután majd abból visszakövetkeztetve kísérelje megkeresni annak közepét, az valójában nemcsak semmit sem mondott, hanem logikailag is hibásan, értelmetlenül körben járt.

Föladatunk így az, hogy olyan szempontot találjunk, melynek segítségével az általunk azonosított legszélesebb kiterjedést fokozatosan úgy szűkíthetjük, hogy végül megtaláljuk azt az alacsonyabb kategóriát, melyen belül Közép-Európa helyét legalább nagy körvonalakban kijelölhetjük. E szűkítő módszertől várjuk, hogy képesek leszünk elkerülni Közép-Európa eddigi meghatározásai során adódó csapdákat.

Máshol⁶ részletesebben kifejtett alapálláspontunk értelmében a Földön található legtagabb politikai földrajzi alegységek a civilizációk. Okfejtésünk során – melynek egyes elemeit itt is hasznosítjuk – úgy találtuk, hogy államrendszereik megkülönböztethetőek és osztályozhatóak, mégpedig azzal szervesen összhangban állóan és annak jegyében, hogy az egyes civilizációknak milyen jellegű törekvései célozzák az emberiség egységének létrehozását. Közép-Európa helyének megtalálása érdekében (sőt államai külpolitikai viselkedésének tipizálása érdekében is, noha ennek részleteibe itt nem bocsátkozunk) e ponton a különböző civilizációk államrendszereinek a főnti értelemben vett alapvonásait szükséges áttekintenünk.

Történetük során a létező civilizációk többségének államai hagyományosan a világ egy központból kiinduló meghódítása útján való egységesítésére törekedtek. Ez az elképzelés nem nélkülöz egy bizonyos logikát. Amennyiben a szomszéd állam területét a magaméba olvasztom, majd a körülöttem lévő többiét is, akkor hamarosan olyan más államok szomszédságába jutok, melyek eddig nem voltak szomszédaim. Ha ezután a közben meghódított szélesebb alapról kiindulva, az ott található és általam a hódítás során megszerzett erőforrások fölhasználásával újabb szomszédaimat is sikerül meghódítanom és hasonló módon haladok tovább, a végeredmény végsősoron elkerülhetetlenül az egész világ meghódítása, az emberiség politikai egységesítésének elérése lehet csak. Hiába támadt e civilizációk körében történeti távlatban nézve, úgyszólván szünet nélkül, birodalom birodalom hátán, hiába tett kísérletet, szemlátomást mindegyik, ha képesnek érezte magát a határtalan terjeszkedésre, addig folytatva azt, ameddig jószerencséje megengedte, hiába merült egyik a másik után nyomtalanul alá, a hagyomány diktálta kísértés úgy látszik ellenállhatatlannak bizonyult. A határok meg nem szűnő tánca lehetett bármilyen öncélú és

rendszeretlen, az elfecsérelt energia, a sikertelenségek hosszú sorozatának tapasztalata nem tudott belátásra, átértékelésre indítani. Elég összehasonlítni e civilizációk egy évezreddel korábbi térképét mai állapotukkal, hogy az állandóság hiánya szembetűnővé váljon. Érdekes, de természetesen nem véletlen az a paradoxon, hogy míg e civilizációk egyes államai tipikusan az egy központból történő centralizált világhódítás jegyében, tehát a maximális rend és ellenőrzés vágyától vezettetve intézték külkapcsolataikat, államrendszereik egészét a stabilitás hiánya jellemezte.

Ebben a vonatkozásban tőlük alapvetően csak egyetlen civilizáció különbözik: az eredetileg csak az európai földrész nyugati részén föllelhető Nyugat, melynek hagyományosan legfontosabb vonása volt az önrendelkezés elvének valamilyen formában való jelenléte. Ez a civilizáció államrendszerére és az egység fogalmáról való fölfogására is vonatkozott. Míg más civilizációk korai tapasztalata a hódítás egységteremtő erejére mutatott, a Nyugat elődjének, a görögség civilizációjának (szóhasználatunkban: elő-Nyugatnak) tapasztalatává az vált, hogy a politikai értelemben önálló résztvevők sikeresen élhetnek egymás mellett, távolról sem föltétlenül harmóniában, hanem időnként egymással versengve, akár háborúba is keveredve, de mégis legalább egymás létezésének kölcsönös elfogadása alapján anélkül, hogy az együtvé tartozás érzéséről ezáltal le kellene mondaniuk. Civilizációjuk egysége és ennek megfelelően később a Nyugat egysége nem politikai egységre épült, hanem a független résztvevők által képviselt értékek közösségén alapult. Ez, mint látni fogjuk, a Nyugat államrendszerének struktúrájában és történetében is tükröződik.

Az európai földrész keleti részének civilizációja, a Kelet, eközben, részben szintén görög eredete dacára, az emberiség egységének elérése szempontjából sokkal közelebb áll más civilizációkhoz, mint a Nyugathoz. Jellemvonásait már kezdettől mély ázsiai hatások is alakították. Kelet tulajdonképpen átmeneti jellegű civilizáció, melynek egész történetét meghatározta a nyugati és ázsiai hatások közötti vergődés. Már elődje is, az általában hellenisztikusként ismert civilizáció (saját megközelítésünkben hasznosabbnak tartjuk az elő-Kelet megnevezést) anyagi kultúrájának illetve művészetének görög jellege ellenére politikai értékrendjében ázsiai volt. Államrendszere történetének tanúsága szerint a hódításra törekvés ázsiai hagyományával azonosult. Ugyanez jellemezte később magát a Keletet is. Államrendszere mindenesetre a többi nem nyugati civilizáció államrend-

szereihez képest nagyobb stabilitást mutat. Kelet átmeneti jellegére utal ugyanakkor az a tény is, hogy noha a stabilitás szempontjából az összehasonlítás más nem nyugati civilizációkkal a Kelet államrendszerére nézve kedvező, ez sokkal kisebb mértékű mint a nyugati államrendszer mutatta stabilitás. Ez nem annyira az eltelt évezred kezdete és vége közötti állapot összehasonlításából derül ki, mint abból, hogy a Keleten történt változások folyamatának megfigyelése – függetlenül egyes államok esetében, ha fenntartásokkal is, de azért azonosítható szétesési és újraegyesítési tendenciáktól – nem látszik semmilyen rendszerre sem mutatni. Az igazán nyomon követhető folyamatosság itt abból áll, hogy Kelet minden állama, amint kezdett valamilyen irányba fejlődni, azonnal birodalom építésébe kezdett, és összhangban ázsiai örökségével, hajlandóságot mutatott szomszédai – beleértve a Kelet körébe tartozó szomszédait is – teljes területének bekebelezésére.

Mindebből számunkra az következik, hogy a Nyugatnak más civilizációkkal való határa egyben a Földön található legszélesebb politikai földrajzi alegységek határát is jelenti. Ez a határ Európában nagyjából észak-dél irányban Kelet és Nyugat között húzódik (ahogyan *A Nyugat politikai földrajzi szerkezete* című térképünkről leolvasható), vagyis az a vonal, melynek jelentőségére már előljáróban utaltunk. Úgy gondoljuk, annyi legalábbis nyilvánvaló, hogy amikor Közép-Európa helyét politikai földrajzi megközelítésben keressük, ennek csak a két európai civilizáció egyikén belül lehet értelme. Nem várható ugyanis, hogy valamely alegység két különböző szélesebb kategóriának egyidejűleg legyen része. Bármennyire eltérőek is az eddigi, a Közép-Európa helyét kereső megközelítések eredményei egyébként, annyiban mégis megegyeznek, hogy a területnek legalábbis a magát valahol, a saját osztályozásunkban Nyugatként kezelt területen illetve civilizáción belül lokalizálják, függetlenül attól, hogy ezt Németországba, a Kárpát-medencébe, vagy attól valahová északra helyezik. Nincs rá okunk, hogy ezzel vitába szálljunk. Álláspontunk szerint a Közép-Európa fogalom körüli nehézségek egy része a terület eredeti félrenevezéséből adódik – melyet persze ma már, a kifejezés meggyökeresedése után értelmetlen volna akár még csak megkísérelni is megváltoztatni –, abból, hogy helyesebb – amennyiben értelemszerűbb – volna Közép-Európa helyett Közép-Nyugatot emlegetni. Ez egyébként összhangban van azzal a gyakori, szerencsétlen és állandó félreértésekre okot adó, más nyelvekben is elterjedt szóhasználattal, mely az Európa kifejezést alkalmazza, olyankor is, amikor

valójában csak a Nyugatra utal, valahogy úgy, mintha az „Európa” szó a „Nyugat” szónak mindössze szinonímája lenne. Amellett, hogy ez egyszerű fölszínesség, abból is adódik, hogy a „Kelet”, illetve a „Nyugat” fogalmi, gyakori emlegetéseik ellenére, nem kötődtek az eddigi közhasználatban elég világosan az ezekkel a kifejezésekkel leírható civilizációkhoz, annak ellenére nem, hogy amint ezt korábban utalt írásunkban már kifejtettük⁷, kétségtelenül azokra vonatkoznak. Ez részben a két civilizáció közös tőről eredéséből származik, és részben azzal magyarázható, hogy Kelet történetének egyes szakaszaiban olyan jelentős, de valójában csak fölszínét érintő nyugati hatások alá került, melyeknek a Kelet kultúrájában való fölismerhetősége sok nyugati szemlélő előtt elhomályosította a Kelet értékrendjének alapvető különbözőségét. Emellett időről-időre a legkülönbözőbb pillanatnyi politikai érdekeket is szolgálta a két civilizáció eltérő jellegének tagadása, vagy azoknak az „Európa” címszó alatti egybemosása⁸. Közép-Európa így valójában Közép-Nyugat, helyét a Nyugaton belül lehet csak keresni. Ahhoz, hogy ezt megtehesük, és Közép-Európa határait most már nemcsak keleti irányból is kijelölhessük, vizsgálódásunk alapjául valamilyen politikai földrajzi értelemben azonosítható vonalrendszert kell találnunk. Semmiképpen sem volna helyes e célból bármilyen adott történelmi kornak pusztán pillanatnyi esetlegességeit tükröző, akkortájt éppen létezett államaira és határaikra támaszkodnunk, ideszámítva természetesen saját korunk határait is. Ez legalábbis egyes pontokon elkerülhetetlenül félrevezető volna. Mélyebb és időtállóbb alapra, illetve rendszerre érdemes csak támaszkodnunk. Ennek azonosítása érdekében most első lépésként a Nyugat, pontosabban az európai Nyugat szerkezetét kell részletesebb vizsgálat tárgyává tennünk.

Már első pillantásra szembeűnő, hogy ha megnézzük a Nyugat európai területének egy évezreddel ezelőtti képét, fölismerhetjük a mai helyzet legtöbb vonását. A Nyugat története ebből a szempontból, a lezajlott háborúk, határ- illetve területváltozások sokasága ismeretében esetleg meglepő, de kétségtelen stabilitást mutat. A születő nyugati civilizáció államrendszerének struktúrája, melynek egyes vonásai már a IX. századtól fölismerhetőek, és mely a X. század végére kikristályosodott, máig nem változott. A nagyobb egységek, melyek 1000 tájára kialakultak, ma is beazonosíthatók.

Az európai Nyugat államrendszerének születése a Nyugat-Római Birodalom fölbomlásáig vezethető vissza. Ezt azonban szilárd új keretek nélküli hosszú átmeneti időszak követte, melynek tapogatózásai, útkeresés-

sei, átmenetileg egy újabb birodalomban összegeződtek. Csak ezt követően, a létrejött Frank Birodalom hamarosan bekövetkezett föloszlásával kezdődött el valójában a nyugati államrendszer története. A későbbi struktúra ekkor kezdett el kirajzolódni. A hagyományos Nyugat államrendszerének működésében a történelem során hét nagy alkotóegység összjátéka figyelhető meg. Ezek az egységek nem, illetve nem föltétlenül azonosak a történelemből ismert államokkal. Politikai földrajzi fogalmak, melyeknek bevezetése saját megfigyelésünk eredménye. Létük ugyanakkor, ha az általunk kínált rendszerbe foglalás nélkül is, de nehézség nélkül követhető nyomon a történelemben. Bevezetésük ezáltal, a megközelítés újdonsága és szokatlansága ellenére, semmiképpen sem tekinthető önkényesnek. Úgy tűnik, mindössze arról van szó, hogy más szempontú vizsgálódások során fölismeret meglétük ellenére az általunk bevezetett politikai földrajzi rendszerbe foglalt azonosításuk gondolata ezidáig elkerülte a kutatók figyelmét. Az egységek közül több már a Frank Birodalom fölbomlásakor létrejött, és ekkor alakult ki, illetve, kezdett kialakulni az a két nagy övezet is, melyek rendezetlen helyzetéből származott sok későbbi területi konfliktus. A múlt ezredforduló tájára vált a kép teljessé. Ekkorra kristályosodott ki az európai Nyugat történetében szereplő most már összes nagy egység.

A Nyugat története során lezajlott területi változások tipikusan korlátozott mértékűek voltak és fölismerhető rendszerben mozogtak, melynek jellemzői a nagy egységek egymással való viszonyának illetve belső történetének eseményein keresztül közelíthetők meg, és ezeknek értelmében osztályozhatók. Hét nagy egység azonosítható: *Ibéria, Franciaország, Brit-szigetek, Skandinávia, Németország, Lengyelország, Magyarország.*

A változások egyik fajtáját az alkotóegységek belső átstrukturálódásai jelentették. Mindegyik történetében fölmerült a kérdés, hogy az illető egység egyetlen államot alkotson-e, vagy több államból tevődjön össze. E kérdésre különböző korokban és különböző helyeken különböző válaszok adódtak, körülötte sok küzdelem folyt, az egységeken belül pedig nagyon sok változás történt. Érdemes ezeket röviden áttekinteni.

Ibériának külső, vagyis nem-nyugati hódítás alól mentes, eleinte szűkebb, majd a déli irányban vállvetve folytatott visszahódítás nyomán fokozatosan bővülő északi részén kis államok sora vetélkedett egymással a muzlim hódítás előtt a gótok állama által képviselt *Ibéria* egység visszaállításáért. Egyesülések, hódítások, szétválások sorozata után a XVI. század elejére alakult ki a mai-

val csaknem azonos helyzet, az, hogy az *Ibéria* egység Spanyolországból és Portugáliából áll. A kísérlet, hogy az egység ismét egyetlen államot alkosson, rövid életűnek bizonyult: Spanyolország és Portugália 1580-ban megalkotott egyesülése csak 1640-ig tartott. Katalónia és a Baszkföld újabban elért autonómiája további széttagolódásra irányuló tendencia meglétére mutat.

Franciaország esetében a központi hatalom névlegessé redukálódása vezetett az egység kialakulását nem sokkal követően olyan helyzetre, hogy ez az egység gyakorlatilag több államból tevődött össze. A folyamat később a központi hatalom magára találása után megfordult, de így is évszázados küzdelmek árán állhatott csak helyre az az állapot, hogy a *Franciaország* egység ismét ténylegesen egy államot alkosson.

A *Brit-szigetek* eleinte sok államból összetevődő egységén belül főleg az angol, de időnként a skót állam részéről is jelentkeztek az egyesítést kereső, de sokáig csak rész- vagy átmeneti eredményeket hozó törekvések. A folyamat gyakorlatilag végül is csak a XVIII. század elejére teljesedett ki, ezzel együtt az egységesülésnek olyan manifeszt formáját mint *Franciaország* a *Brit-szigetek* még így sem produkálta, hiszen a belső önállóságnak legalábbis egyes elemei helyenként megmaradtak. Írország függetlenné válásával a XX. században a folyamat ismét visszajára fordult. A legújabb fejleménynek ebben a vonatkozásban a skót és walesi parlamentek működésének megkezdése tekinthető, mely a *Brit-szigetek* jelenleg két államból álló egységén belül az egyik állam belső határainak jelentőségét növelte meg.

Skandinávia a későbbben csatlakozott illetve önállósult Finnország leszámításával, jelenleg négy államból tevődik össze. Hasonló esetre már a múltban is volt példa, de igazán jellemző az volt, hogy az egység csak három és még gyakrabban még annál is kevesebb államból, az egymással vetélkedő Svédországból és Dániából állt. Dániának kivételesen, 1397-től 1523-ig az ún. Kalmari Unióban sikerült átmenetileg még egyetlen államba is tömöríteni az egész *Skandinávia* egységet.

Mindezeknél jóval összetettebb volt a *Németország* egység sorsának alakulása. Annak ellenére, hogy ez az egység volt az, mely legalábbis a XIX. századig a manifeszt egység szimbólumát minden más nyugati egységénél inkább föl tudta mutatni (a Német-római Birodalomra gondolunk) gyakorlatilag más egységeknél sokkal inkább és jóval hosszabb ideig tevődött össze önálló államok sokaságából. Minden kitapintható igyekezet ellenére egyetlen államba később sem volt képes tömörülni, ma is több állam alkotja.

A *Lengyelország* egységet amennyiben nem volt külső hódítás áldozata, főnnállása óta többnyire egy állam alkotta, de volt olyan hosszabb időszak a középkorban, a XII. századtól kezdve, amikor ez nem így volt.

Némileg hasonló a *Magyarország* egység által nyújtott kép. Eleinte egyetlen államból állt ez az egység is, mely azonban párhuzamosan külső, nem-nyugati hódítótól elszenvedett területi veszteségével, kettészakadt Erdélyre és Magyarországra. Egyetlen államba tömöríteni később is csak időlegesen sikerült az egységet, melynek jelentős része ma ismét nem-nyugati főnnhatóság alatt van; az ettől mentes része két államból, Szlovákiából és Magyarországból áll.

A nagy egységek határai mentén előfordultak emellett határkorrekció jellegű módosítások is. Ilyennek lehet tekinteni például Észak-Schleswig csatlakozását Dániához, s így *Skandináviához* az első világháború után.

Az utóbbiaknál sokkal több küzdelem forrásai voltak bizonyos, a nyugati államrendszer kialakulásának kezdetén eldöntetlenül maradt, átmeneti helyzetű zónák. A Frank Birodalom fölbomlásakor egy a mai Hollandiát és Olaszország nagy részét is magában foglaló övezet keletkezett az akkortól származtatható *Franciaország* és *Németország* egységek között. Az övezet hovatarozásának eldöntetlen jellege sok viszály és területi változás forrásává lett a két egység között, de más egység (*Ibéria*) beavatkozását is magával vonta, és részben fönnmaradt (Hollandia, Belgium, Luxemburg, Svájc, Olaszország), részben csak átmenetileg létezett ütközőállamok (Arelat, Burgundia, olasz törpe- illetve részállamok) megjelenését is eredményezte. A Frank Birodalom fölbomlásakor annak keleti peremén is létrejött egy tisztázatlan helyzetű övezet a Balti- és az Adriai-tenger között. Ebben a zónában a frank uralom csak közvetett vagy csak névleges volt. Ez lehetőséget adott arra, hogy a *Németország* egység, mely itt a Frank Birodalom utóda volt a terület birtoklásának igényével léphessen föl olyankor, amikor körülményei ezt megengedték, de arra is, hogy miután az övezettől keletre a *Magyarország* és *Lengyelország* egységek kialakultak, uralmukat maguk is ki kívánják rá terjeszteni. A tisztázatlan helyzet még arra is lehetőséget teremtett, hogy hasonlóan a másik eldöntetlen jellegű zónában történetekhez, itt is beavatkozhasson a viszályokba időnként egy harmadik (ez esetben *Skandináv*) egység, sőt kivételesen egy negyedik is (a *Franciaország* egység), amikor átmenetileg Adriai-tenger melléki tartományok birtokába került. Az övezet maga egyébként később további területekre terjedt ki a Balti-tenger mentén, ami-

kor azok a nyugati világ részévé váltak. A helyzet, mint a másik övezetben, itt is részben fennmaradt (Csehország, Horvátország, Észtország, Lettország, Litvánia) részben csak átmenetileg létezett ütközőállamok (Nagy-morvaország, Pomeránia, pannon-szláv államok, Német Lovagrend, Danzig, sőt az NDK) megjelenését hozta magával. Hasonló, de kisebb kiterjedésű és jelentőségű átmeneti zóna a volt Frank Birodalom nyugati peremén is létrejött, mely az *Ibéria* és a *Franciaország* egységek között vezetett átmenetileg tisztázatlan helyzethez Katalónia tekintetében.

Különlegesen nyugati jelenségek voltak azok a területi változások, melyek nem államok között zajlottak, hanem egyes uralkodók, illetve dinasztiák birtokainak kiterjedésére vonatkoztak, és az államok határait vagy kiterjedését nem érintették. Bármennyire élesek voltak is időnként az ezekkel kapcsolatos küzdelmek, például az ún. százéves háború alkalmával, a Nyugat államrendszerének szerkezetét nem befolyásolták, vagy csak átmenetileg, a fölszínen érintették.

A nyugati történelemben csak egészen ritkán és különleges körülmények között került arra sor, hogy valamelyik nagy egység a másik egész területének bekebelezésére, vagy területéből határmódosításnál nagyobb mértékű hódításra tett volna kísérletet. Ezeknek a nem tipikus és mindig csak átmeneti változásoknak a magyarázata a Nyugat szellemétől idegen birodalmi hagyomány rejtett továbbélése Franciaországban és Németországban (a Frank Birodalom örökösében), ahol ez időről időre fölszínre tört. Ilyenkor ezek az államok illetve egységek a szokásosnál szélesebb körű terjeszkedést kerestek. *Franciaország* még ilyen helyzetben – Napóleon idejében – is csak jelentéktelen mértékben lépte túl a közte és *Németország* közötti ütközőzónába történt széles körű, és a *Németországtól* keletre fekvő zónába történt részleges behatolást. A Nyugatnak a nagy egységek létét következetesen tiszteletben tartó, végeredményben az önrendelkezés gondolatára épülő stabil nemzetközi rendszerének történetében így az egyetlen számottevő törést az a helyzet jelentette, ami *Lengyelország* fölosztásával állt elő. Azt ami a *Magyarország* egységgel Trianonban történt elsősorban azért nem soroljuk ide, mert ezt az egységet nem érte (leszámítva az egyes nyugat-dunántúli, illetve árvai és szepesi, határmódosítás jellegű változásokat) más nyugati egység részéről veszteség. Ami számottevő veszteség ezt az egységet nyugat felől mégis érte, az nem kevésbé egyedülállóan, de a Nyugat politikai földrajzi hagyományai szempontjából talán kevésbé botránnyosan, egy ütközőál-

lam, Csehország részéről történt. Az így keletkezett alakulatnak, Csehszlovákiának a létrehozása a kortársak szemében soha nem is tűnt egészen természetesnek és 1993-ban történt fölbomlása gyakorlatilag a *Magyarország* egység nyugati határának helyreállítását hozta. A *Magyarország* egység azóta (ahogy ezt láttuk és ahogy átmenetileg már a második világháború alatt is történt) két államból áll, Magyarországból és Szlovákiából. A *Magyarország* egységet keleti államok részéről ért veszteségek nem tartoznak a Nyugat államrendszere belső történetének a körébe, ezek a területek magának a Nyugatnak is veszteségei, úgy ahogy valamikor az *Ibéria* egység déli részei voltak. *Lengyelország* fölosztásának megtörténtét érthetőbbé teszi a nem nyugati szereplő, Oroszország részvétele. Föltűnő eközben, hogy a fölosztást követően sem a *Németország* egységet jelentő Német-római Birodalom, sem utóda a Német Szövetség határának keletebbre helyezésére nem került sor, annak ellenére, hogy két német állam kebelezte be a hagyományos *Lengyelország* területét. Ebben – a történetek ellenére – a *Lengyelország* egység egyfajta továbbélő tiszteletben tartását lehet látni. Emellett kétségtelen, hogy a Nyugat a *Lengyelország* egységet, leszűkített kiterjedéssel ugyan, de hamarosan újra életre hívta valamilyen formában (Varsói Nagyhercegség, Kongresszusi Lengyelország) akkor is, ha a hagyományos *Lengyelország* egység helyreállítása még hosszabb időbe telt. Ebben az összefüggésben figyelemre méltó a Nyugat politikai földrajzi hagyományainak ereje szempontjából, hogy a náci Német Birodalom, mely egyébként nyíltan és tudatosan vette semmibe a legkülönbélebb nyugati alapértékeket, *Lengyelország* területén kívül más egységek területéből semmit sem annektált. Még ott is csak némileg korlátozott formában ismételte meg a *Németország* egység két állama részéről korábban a *Lengyelország* egység rovására történt, a náciak szemében föltehetően precedenst jelentő XVIII. század végi terjeszkedést, amennyiben a német államok által már akkor is megszerzett lengyel terület egy részét ezúttal egy bizonyos fokú adminisztratív különállóság meghagyásával kebelezte csak be, Főköormányzóság néven.

A világ politikai földrajzi szerkezetének korábban történt fölvezolása után, most végre alkotóelemének, az európai Nyugat szerkezetének megismerése birtokában is kitűzött célunkhoz, Közép-Európa helyének meghatározásához érkezünk. Eredeti, azaz politikai földrajzi szempontokra összpontosító elgondolásunkból következően föladatunknak most azt kell tekintenünk, hogy azonosítsuk a Nyugatot alkotó azon egységeket, melyek-

kel Közép-Európa fogalma egyáltalán kapcsolatba hozható. Úgy gondoljuk, nem szorul közelebbi indoklásra, ha már első megközelítésben elvetjük négy alkotóegység számításba vételét. Földrajzi fekvésüknek megfelelően, sem *Ibéria*, sem a *Brit-szigetek*, sem *Skandinávia* területének Közép-Európába sorolásának gondolata nem merülhetett föl, de ismereteink szerint még *Franciaország* Közép-Európához számítására sem történt eddig magából az egységből származó kísérlet⁹. Közép-Európa helyének keresésekor tehát csakis a további három egység területe kerülhet szóba, *Németországé*, *Lengyelországé* és *Magyarországé*. Valóban, mindhárom egység esetében jelentős hagyományai vannak a Közép-Európába tartozás gondolatának.

Pusztán politikai földrajzi megközelítésben nehéz volna kifogásolni Közép-Európának lényegében a *Németország* egységgel történő azonosítását. A politikai földrajzi szempontok ezt ugyan semmiképpen sem diktálják egyértelműen, de nem is zárják ki. *Németország*, mely mai politikai fogalmak szerint nagyjából Ausztria, Svájc, Szlovénia és a közelmúltban még létezett Nyugat-Németország együttes területének nagyobb részét jelenti (beleértve egyes kisebb határterületeiket), nemcsak annak a saját kívánalmunknak felel meg, hogy azonosítható politikai földrajzi egység, hanem még annak a csak földrajzi megfontolásnak is, hogy tényleg az európai Nyugatnak, amennyire az ilyesmi mérhető, mintegy a közepén fekszik. Ezért is lehetett, hogy már korábban megfogalmazódott az az igény, hogy Közép-Európát Németországgal, tehát a *Németország* egységgel ha nem is azonos kiterjedésű, de annak területét jelentős mértékben átfedő állammal – igaz, sajátunkétól merőben eltérő megközelítésben és szándékkal – azonosítsák, illetőleg azt Közép-Európa magjának tekintsék¹⁰. Ehhez hasonlóan azonban, olyan törekvések, hogy Közép-Európát hol a *Lengyelország*, hol a *Magyarország* egység köré építsék (ha természetesen nem is ebben a megfogalmazásban) korábban szintén megjelentek. Az utóbbiak Közép-Európába sorolásának politikai földrajzi érdemeit szintén nem lehet elvitatni, akár együttesen kezelve a két egységet, akár külön-külön, többé-kevésbé ugyanolyan megfontolásból nem, ahogy a *Németország* egységét sem. Ez így van akkor is, ha e két egység akármelyike önmagában vagy akár a kettő együttesen kevésbé tekinthető csak földrajzilag, vagy inkább mértanilag a Nyugat közepének, mint a *Németország* egység. A politikai földrajzi kritériumok, melyekkel a terület lokalizását idáig végezni tudtuk ezek szerint megengedik, más, most már indokolttá vált megfontolások, nevezetesen demokratikus szem-

pontok figyelembevétele pedig szükségessé teszi, hogy Közép-Európa fogalmát mindhárom egységre nézve érvényesnek tekintsük. Nem lehet ugyanis semmiféle olyan általánosan érvényes külső szempontot találni, mely a mindhárom egység körében megjelent azon igényt, hogy saját magukat Közép-Európa részének tekintsék, bármelyiktől is elvitathatná. Ez még akkor is igaz, ha az egyes egységek körében megjelent nézetek között voltak olyanok is, melyek ezt egymástól esetenként kölcsönösen megkísérelték megtenni.

Közép-Európa tehát a *Németország*, *Lengyelország* és *Magyarország* egységek együttes területe, értelemszerűen odaszámítva persze a *Németország* egység és a Közép-Európát alkotó másik két egység között létrejött ütközőzóna területét, ahol egyébként – Csehország esetében – a Közép-Európa-hoz tartozás gondolata meg is fogalmazódott. Ez meghatározásunk lényege. Közép-Európa határainak ennél pontosabb kijelölése, azaz finomítása érdekében fordulunk csak egyéb, a szélesebb politikai földrajzi megfontolásoknak semmilyen tekintetben sem ellentmondó, ám azokat helyi szinten mintegy kiegészítő, más szempontoknak részleges figyelembe vételéhez.

Saját eddigi megközelítésünk fogalmi körén belül maradvá merül föl a kérdés, hogy amennyiben a fent említett és mellékelt térképünkön (*A Nyugat szerkezete és Közép-Európa*) „keleti átmeneti zóna”-ként bemutatott terület nagy részét Közép-Európa részének tekintjük, nem indokolt-e a *Németország* egységtől nyugatra elterülő, térképünkön „középső átmeneti zóna”-ként bemutatott területnek legalább valamely részét szintén Közép-Európa körébe sorolnunk? Válaszunk a legkülönbélebb nyelvi, politikai történelmi és kulturális megfontolások alapján, igenlő. Úgy érezzük például, hogy nem volna indokolt Németországnak a Rajnán túli vidékeit mesterségesen leválasztanuk Közép-Európáról, csak mert azok a *Németország* egységnek nem részei. Észak-Olaszországot, főként annak keletebbre fekvő részeit is közismerten sok szoros szál fűzi az általunk Közép-Európaként azonosított területekhez. Itt, ahol a *Németország* egység nem valamely másik egységgel határos, pusztán egy ütközőzónával, határához épp olyan értelmetlen volna mechanikusan ragaszkodni, mint Közép-Európa határához, ahogy a középső átmeneti zóna egyes más, mai fogalmak szerint svájci és franciaországi területeket érintő szakaszain. A zóna politikai földrajzi átmeneti jellege nemcsak megengedi, de még kínálja is a Közép-Európa határ önmagán belüli elhelyezését. Valamilyen merev, szerződésben rögzített államhatárszerű vonal meghúzása azonban ezen a tájon semmiképpen sem

jöhet szóba. Ezen az átmeneti övezeten belül Közép-Európa vonatkozásában is csak egy olyan, az övezeten ugyan belül elterülő, de pontosabban meg nem határozható kiterjedésű átmeneti sávval számolhatunk, mely nagyjából Belgiumtól az Adriáig húzódik a *Németország* egységtől délnyugatra változó szélességben. Itt Közép-Európa fokozatosan mosódik át a szomszédos nyugati tájakba, Lotharingia és Savoya érintésével körülbelül a Pó völgyén át. Hasonló problémák mindenestre a keleti átmeneti zóna esetében is fölmerülnek. Míg a terület nagy részének hovatarozásával kapcsolatban, mely eleve a különböző, Közép-Európát alkotó egységek közé ékelődik, semmilyen kétség nem merülhet föl – ami ha talán kevésbé egyértelműen, ám biztossággal elmondható az övezetnek a *Lengyelország* egység és a Balti-tenger között elterülő részeire nézve is –, az övezet északi nyúlványát alkotó balti államok vonatkozásában a helyzet bizonytalanabb. Közép-Európa körébe sorolásuk lehetséges, de nem föltétlenül szükséges. Ide kívánczik a kérdés, mi a lehetséges alternatíva? Minthogy a nagy nyugati egységek közötti átmeneti övezetek egyikének részével van dolgunk, mely átmenetet két, osztályozásunkban már Közép-Európa részének tekintett egység *Németország* és *Lengyelország*, valamint a nem Közép-Európához tartozó *Skandinávia* között alkot, Közép-Európával szembeni alternatívaként csak az utóbbi jöhet számításba. Úgy találjuk, hogy közismert történelmi és kulturális szálak figyelembevétele erősen indokolja legalábbis Litvániának Közép-Európa körébe sorolását, tekintettel a *Lengyelország* egységgel fönnállott nagyon szoros, míg *Skandinávia* irányában legföljebb laza kapcsolataira. Ugyanezt kevésbé érezzük meggyőzőnek a másik két balti állam esetében. Kétségtelen, hogy mindkét ország történetében kitapinthatóak jelentős, sőt főként Lettország vonatkozásában meghatározó közép-európai hatások a *Németország* egység irányából, majd később a *Lengyelország* egység részéről is. Történetük során azonban a későbbiekben hangsúlyozottabbá váltak a *Skandinávia* irányába mutató összefüggések. Ez különösen érvényes Észtországra nézve, melynek már korai formatív történetében is, összhangban földrajzi fekvésével, erősebben jelentkeztek a *Skandinávia* felőli hatások. Egyértelmű, merev határ meghúzásának a Baltikumban sem látjuk értelmét, bele kell nyugodnunk, hogy Közép-Európa kiterjedése nem mindenhol határozható meg minden részletében abszolút biztossággal. A kérdés kisebb súllyal merül föl az átmeneti övezet másik, déli nyúlványa esetében. Míg Horvátország Zágráb központú, a *Magyarország* egység és a *Németország* egység

között lévő törzsterülete nehézség nélkül illeszthető be Közép-Európába, az Adriai-tenger mellékén fekvő déli nyúlványáról ez nem mondható el ugyanakkora biztonsággal. Szélesebb összefüggésben nézve jelentéktelen kérdésről van itt szó: Zára környékének Közép-Európához tartozása mellett szólhatnak érvek, de más, ellenkező hatású érvek figyelembe vétele ugyanúgy lehetséges. Itt is, mint Észak-Olaszország esetében főlegesen mesterségesnek tekintettünk volna akármilyen erőszakolt döntést, térképünkön e területet is pontosabban meg nem határozhatóként ábrázoltuk. A keleti átmeneti zóna déli nyúlványának van eközben egy olyan kisebb darabja, melynek Közép-Európához sorolása egyáltalán nem lehetséges. Ez a terület (Bosznia északnyugati részéről van szó) a lakosság kicserélődése és hosszas nem nyugati uralom eredményeképpen már régen elvesztette az övezet kialakulását követően évszázadokig fennállott nyugatinak mondható jellegét, és a Nyugathoz fűződő szálai egyébiránt is meggyérültek. Ennek sok tekintetben az ellenkezője történt a *Lengyelország* és *Magyarország* egységek által határolt, eredetileg a Kelet körébe tartozó Galícia esetében. Ez a terület már a középkor óta nagyon erős nyugati hatás és gyakran nyugati uralom alá is került, lakossága a Nyugattal vallási téren is unióra lépett, a visszakeletiesítő törekvéseknek pedig kimutathatóan ellenállt. Mind ezért ma már kétséges, hogy mennyire indokolt e területet a Kelet részének tekinteni. Ha pedig nem annak része, ebből az következik, hogy a Nyugat- és Kelet közötti hagyományos választóvonal – vagyis saját megközelítésünk értelmében e vidéken Közép-Európa határa – elmozdult keleti irányba. Ha ez így van, Galíciát értelemszerűen Közép-Európa részének kell tekintenünk. A Galíciára vonatkozóval rokon szempontok miatt vannak kétségeink Bialystok környékének besorolása tekintetében. Itt, bizonyos történelmi megfontolások mellett, a közép-európai lengvesség etnikai területének keletebbre mozdulása indokolhatja Közép-Európa határának nagyjából a jelenlegi lengyel államhatárra történő helyezését. A *Magyarország* egység délkeleti részeire történt, eredetileg keleti civilizációjú lakosság nagyarányú beáramlását ugyanakkor azért nem tartottuk szükségesnek Közép-Európa kiterjedését befolyásoló, azt leszűkítő tényezőnek tekinteni, mert e lakosság, noha formális vallási unióra a Nyugattal csak kisebbik része lépett, sok jelét mutatta¹¹, hogy több évszázados nyugati uralom alatt élése során kulturális értelemben nyugati értékeket asszimilált, és a Nyugat hagyományos határán kívüli élő etnikai rokonaitól ebben az értelemben fokozatosan elkülönült.

Kitűzött célunk Közép-Európa meghatározása volt, az eddigi megközelítésekkel szemben újszerűen, külső nézőpontból, kívülről befelé szűkítő módszerrel, minden önkényességet elkerülendő, előre kijelölt független szempontok alapján. Mindenekelőtt politikai földrajzi eszközökre épülő azonosítási eljárásunk során a Nyugat részének elfogadott Közép-Európát először Európa nem nyugati részétől határoltuk el. Ezt követően, a Nyugat struktúrájának részletes megvizsgálása útján leltük föl a Közép-Európát együttesen alkotó nagy elemeket. Az általunk azonosított hét nagy politikai földrajzi egység közül, melyek mint kimutattuk a Nyugat szerkezetének pillérei, háromban voltak jelentős hagyományai a Közép-Európa-hoz tartozás gondolatának. A többi egység esetében ilyen hagyomány nem létezett. Nem találtunk olyan külső szempontot, mely e három egység mindegyikében megjelent önközéppontba állító, illetőleg a másik kettőt Közép-Európából kirekesztő törekvéseket igazolhatnák. Közép-Európa végső soron nem több, mint egy ezidáig megnyugtatóan nem azonosított területre vonatkozó, de mégis közhasználatba került – értelemszerűen politikai földrajzi jellegű – kifejezés. Ami indokolt, az pusztán kiterjedésének rögzítése, területének más tájaktól történő elhatárolása, annak érdekében, hogy a szóhasználat zavaró következetlenségeit megszüntessük. Minden olyan kísérlet, mely a fogalomból bármiféle politikai érvet kíván levezetni, önmagából kiinduló, önmagával érvelő, öngazoló, így tehát értelmetlen. Ezért elkerülhetetlen, hogy mindhárom egységet Közép-Európa alkotóelemének tekintsük. Olyan egyéb szempontokat, melyekre az eddigi meghatározások megfigyelésünk szerint teljes egészükben épültek, csupán a terület határának pontosabb rögzítésekor, vagyis az elhatárolás finomításakor vettünk valamelyest figyelembe, de még akkor is csak saját, már meglévő struktúránk keretein belül, bizonyos politikai földrajzi értelemben eleve átmenetinek számító területeken. Célunkat ezzel elértük. Ha Közép-Európa kiterjedését helyenként átmenetek elfogadásával tudtuk is csak kijelölni, annyi bizonyos, hogy a föntiek elfogadása után már nem lesz lehetőség sem a Balkánt, sem Ukrajnát Közép-Európa részének tekinteni, és természetesen nem lesz lehetséges Németország, Lengyelország vagy a Kárpát-medence területének kizárása sem Közép-Európából.

A NYUGAT SZERKEZETE ÉS KÖZÉP-EURÓPA

A NYUGAT POLITIKAI FÖLDRAJZI SZERKEZETE

JEGYZETEK

- ¹ Ez határozottan érezhető például Ferdinandy Mihály: *Középeurópai alakzatok* című írásából. (Eredetileg: *Az Ország Újja*, II. évf. 1938. 10. szám)
- ² Romsics Ignác: *Expanzionizmus és regionalizmus. Integrációs tervek Közép- és Kelet-Európáról a 19. században és a 20. század elején. Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19-20. században*, szerk. Romsics I., Teleki László Alapítvány, Budapest, 1997, 18-24.
- ³ Feltűnő ebben az összefüggésben az Atlas Europa (szerk. M. Klemenčić, Zagreb, 1997, Lexikografski Zavod Miroslav Krleža) 260. oldal térképe, mely az aktuális államhatárok igénybe vételével lehatárolt Közép-Európa délkeleti részén egy másik, alternatív vonalat is térképre visz, melyet a jelmagyarázatban „Közép-Európa déli kulturális határa”-ként magyaráz meg, amivel mintegy jelzi, hogy Közép-Európa területének országhatárokon keresztüli elhatárolásával valami a szerző szerint sincs rendben. Valóban, ugyanennek a munkának a 351. oldalán található egyik térkép azután Közép-Európát már úgy határolja el, hogy a meghúzott vonal egyik szakasza az idézett déli kulturális határral esik egybe (de már anélkül, hogy az ottani térkép a megkülönböztetést megtenné), más szakaszai viszont az érvényes államhatárokkal.
- ⁴ Figyelemre méltó például, hogy még egy olyan munka sem érzi szükségét mint H.G. Wanklyn: *The Eastern Marchlands of Europe*, London, 1941, George Philip & Son, annak ellenére, hogy végigvonul rajta a „Central and East European countries” fogalma, hogy a területet pontosabban meghatározza, akár utalással arra, hol végződik Közép-Európa és hol kezdődik Kelet-Európa. Ebben nincs egyedül. W. Fitzgerald (*The New Europe, An Introduction to its Political Geography*, 1945, Methuen, London) hasonlóan jár el. Közép-Európa itt fejezetcímként is szerepel (45. o. „Frontiers of nationality in Central and Eastern Europe”), de pontos hollétére nem történik utalás. A szerzők úgy látszik természetesnek érzik a fogalom általános, hozzávetőleges értelmű használatát. Nem igazán különbözik ettől N. Pounds: *An Historical and Political Geography of Europe* c. műve sem (London, 1949, George G.Harrap & Co.), ahol a fogalom szintén fejezetcímként szerepel (109. o. „Central and Eastern Europe”), de használata általános, a terület kiterjedésének meghatározása nélkül. E munkában mindenestre szerepel a 18. oldalon egy térkép, melyről Közép-Európa határai is leolvashatóak – éghajlati szempontok által meghatározott értelemben.
- ⁵ Ferdinandy Mihály: *Közép-Európa – Kárpát-Európa* (Eredetileg: *Magyar Nemzet*, 1940. január 13., 4.)
- ⁶ Bereznay András: *Civilizációk – útban a világtársadalom felé, Földrajzi Értesítő XLVII. évf. 4. füzet, 577-590.*
- ⁷ Uo. 580-581.

- ⁸ Kétségtelen például, hogy akik Magyarországon előszeretettel emlegették ideálként a közelmúltban az „európaiságot”, melytől - egyébként sikerrel - remélték, hogy föltételezett politikai ellenfeleik majd azonosulni fognak, valójában „nyugatiságra” gondoltak, csak hát ezt saját hagyományaikat figyelembe véve, nehezebb lett volna kimondaniuk.
- ⁹ Az, hogy Albert Schäffle pusztán politikai, hatalmi megfontolásból bevonta volna Franciaországot az általa elképzelt integrált Közép-Európába, saját megközelítésünk szempontjából lényegtelen mellékkörülmény (Romsics Ignác, i. m. 21.)
- ¹⁰ Romsics Ignác, i. m.. 18-24.
- ¹¹ Molnár Gusztáv: Az erdélyi kérdés, *Magyar Kisebbség*, 1998.